

**KONTRADIKSI ANTARA ADAT DAN SYARIAT DALAM
AMALAN PERKAHWINAN MASYARAKAT MURUT TAHOL
DI DAERAH NABAWAN, SABAH**
*Contradiction of Custom and Islamic Law in the Practice of Marriage
in Murut Tahol Community, Nabawan District Sabah*

¹MASTINAH BUNTUNG

²MOHD ANUAR RAMLI

³SYAMSUL AZIZUL MARINSAH

¹&²Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya, 50603 Kuala Lumpur

³Pusat Penataran Ilmu dan Bahasa, Universiti Malaysia Sabah, Kota Kinabalu, Sabah

¹mastinah2105@gmail.com; ²mohdanuar@um.edu.my; ³syamsulazizul@ums.edu.my

Tarikh dihantar: 30 Mac 2020 /Tarikh diterima: 19 Jun 2020

Abstrak Dalam masyarakat Islam, sering timbul polemik antara adat yang diamalkan dengan syariat yang diwahyukan. Kerap kali dalam interaksi yang berlangsung akan berlaku proses penyesuaian agar adat yang diamalkan tidak bertentangan dengan syariat. Dalam kajian ini, pengkaji memfokuskan terhadap analisis adat perkahwinan masyarakat Murut Tahol Islam di daerah Nabawan, Sabah menurut perspektif hukum Islam. Asasnya, terdapat dua bentuk perkahwinan masyarakat Murut Tahol yang beragama Islam, iaitu pertama, berasaskan syariat dan yang kedua, berasaskan adat. Dalam perkahwinan berasaskan adat ini, terdapat empat bentuk adat iaitu *pakalangan*, *limpuhu*, *bului* dan *tinauh*. Justeru, bagi mencapai objektif yang ditetapkan, kajian berbentuk kualitatif ini mengaplikasikan kajian perpustakaan dan kajian lapangan. Pengumpulan data dijalankan melalui metode dokumentasi dan temu bual separa struktur. Data yang dikumpulkan telah dianalisis secara induktif. Hasil kajian mendapati terdapat adat perkahwinan masyarakat Murut Tahol beragama Islam yang menepati syariat seperti adat merisik, pemberian hadiah, kaedah pembayaran *berian* sampai mati dan poligami. Di samping itu, terdapat adat yang bertentangan dengan syariat seperti *tamong pengayangan* (tunang angkat), perkahwinan dengan sepupu dan *sogit*. Sehubungan itu, masyarakat Islam Murut Tahol perlu berhati-hati dalam pengamalan adat berkenaan agar tidak bertentangan dengan syariat Islam.

Kata kunci: Adat perkahwinan, Murut Tahol, *sogit*, perkahwinan sepupu, hukum Islam.

Abstract *In the Muslim community, there is often a polemic between the customs practiced and the revealed sharia. Frequently in the interaction that takes place, there will be a process of adjustment so that the activities practiced are not contrary to the sharia. In this study, the researchers focus on the analysis of marriage customs of the Murut Tahol Islam community in Nabawan District, Sabah in accordance to the perspective of Islamic law. Basically, there are two forms of the marriage of the Muslim Murut Tahol community, namely, first, marriage based on sharia and the second, marriage based on custom. There are four forms of tradition in this custom-based marriage, namely, pakalangan, limpuhu, bului and tinauh. Thus, to achieve the objectives, this qualitative study applies library research and field studies. Data collection was carried out through documentation methods and semi-structured interview. The data collected were analyzed inductively. The results of the study found that there are Muslim wedding customs of the Muslim Murut Tahol community that comply with the sharia such as the custom of merisik, gift giving, method of payment of berian until death and polygamy. In addition, there are practices contrary to the sharia, such as tamong pengayangan (adopted fiancé), consanguineous marriage and sogit. In this respect, the Muslim community of Murut Tahol must be careful to practise customs so as not to go against Islamic law.*

Keywords: *Wedding customs, Murut Tahol, sogit, consanguineous marriage, Islamic law.*

PENDAHULUAN

Kajian tentang masyarakat Murut mendapat perhatian dalam tulisan awal sarjana Barat—bermula sejak pemerintahan Syarikat Berpiagam Borneo Utara British (SBBUB) pada tahun 1888 hingga 1946. Antara sarjana Barat yang membincangkan kaum Murut di Borneo secara umum ialah Hose dan McDougall (1912), Needham (1953), Baker (1962), Alliston (1966), Appell (1968), Langub (1987), Spitzack (1984) dan lain-lain lagi. Sarjana Barat yang mengkaji Murut Tahol di Sabah pula antaranya ialah Rutter (1929), Prentice (1965), Harrison (1967), Whelan (1970) dan Harris (1995). Selain sarjana Barat, Foong Kin (2000) juga mengupas secara mendalam tentang masyarakat Murut Tahol. Mereka memfokuskan kepada sistem

kekeluargaan, sosioekonomi, adat kematian, bahasa dan kepercayaan masyarakat Murut Tahol. Terdapat juga beberapa pengkaji tempatan yang menjalankan kajian berkaitan dengan masyarakat Murut Tahol. Antaranya ialah Zaini Mohd Isa (1969), Ismail Ibrahim (2007; 2013) dan Jacqueline Pugh-Kitingan (2012). Ketiga-tiga pengkaji tempatan ini mengupas dengan lebih terperinci tentang latar belakang kaum Murut Tahol dari perspektif sosiologi dan antropologi seperti aspek pola petempatan, struktur sosial, ekonomi, agama, pantang larang, sistem kekeluargaan, sistem perkahwinan dan sistem kematian.

Namun begitu, kajian dari perspektif hukum Islam masih langka. Bertitik tolak dari kenyataan tersebut, pengkaji memfokuskan kajian terhadap adat masyarakat Murut Tahol di daerah Nabawan dan menganalisis adat perkahwinan yang turut diamalkan oleh masyarakat Islam dari perspektif hukum Islam. Bagi masyarakat Murut Tahol sama ada yang beragama Islam atau tidak, majlis perkahwinan lazimnya akan dijalankan dengan meriah dan penuh adat istiadat yang bermula dari adat praperkahwinan, semasa perkahwinan dan pasca perkahwinan. Kajian tertumpu kepada adat perkahwinan yang diamalkan oleh masyarakat Murut Tahol di daerah Nabawan, Sabah kerana populasi orang Murut Tahol paling ramai bertumpu di kawasan ini dan juga dikatakan telah lama mendiami kawasan ini sejak dahulu lagi. Masyarakat Murut Tahol yang beragama Islam merupakan kelompok minoriti. Justeru, sebahagian daripada mereka turut mengamalkan adat perkahwinan yang melibatkan kelompok dominan Murut Tahol bukan Islam. Selaras dengan itu, pengkaji memfokuskan terhadap kontradiksi antara adat Murut Tahol dengan syariat Islam akan dinilai dalam tiga amalan, iaitu *tamong pengayangan* (tunang angkat), perkahwinan dengan sepupu dan *sogit*.

METODOLOGI

Kajian ini mengaplikasikan pendekatan kualitatif dalam proses pengumpulan data dan menganalisis data kajian terhadap sesuatu isu dan permasalahan (Merriam, 2009). Pemilihan pendekatan kualitatif ini dilihat lebih sesuai dalam memahami sesuatu fenomena dengan mendalam dan membantu pengkaji daripada situasi yang masih samar (Kemmis & McTaggart, 2000).

Sesuai dengan pendekatan kualitatif yang dipilih, pengkaji menggunakan kaedah dokumentasi dan temu bual semi struktur ke atas lapan orang informan yang terdiri daripada Ketua Adat Negeri dan orang tua masyarakat Murut Tahol. Pengkaji telah mendapatkan keizinan untuk memaparkan nama informan terlibat. Kajian lapangan ini melibatkan tiga tempoh berbeza, iaitu 2015, 2017 dan 2018. Sebelum menjalankan temu bual tersebut, pengkaji telah merujuk pakar untuk mengesahkan instrumen, ketepatan dan kecukupan kandungan. Perujuk juga telah melihat dan menilai kandungan item. Laras bahasa dan struktur ayat yang betul serta sesuai juga dititik beratkan dalam kesahan oleh pakar rujuk ini (Fraenkel & Wallen, 1996). Rakaman dan transkripsi diperlukan untuk pemahaman dan analisis yang lebih baik. Jadi, pengkaji telah menggunakan alat perakam suara dan ditranskripsikan dalam bentuk fail *Microsoft Word*. Transkripsi dibaca dan tema-tema dikenal pasti kemudian dikodkan. Pengkaji kemudiannya menganalisis transkripsi temu bual tersebut bagi merumuskan dapatan kajian.

KAJIAN LEPAS

Latar belakang Masyarakat Murut Tahol

Secara umumnya, setiap negeri di Malaysia mempunyai adat perkahwinan yang tersendiri, lebih-lebih lagi di negeri Sabah yang terdiri daripada kepelbagaian etnik. Penduduk peribumi Sabah terdiri daripada 72 kumpulan etnik yang dikenali sebagai kaum dan suku kaum peribumi Sabah. Penduduk peribumi Sabah tersebut terdiri daripada kaum/suku kaum seperti Abai, Alumbis, Bookan, Begahak, Bisaya, Bonggi, Bundu, Dumpas, Dusun, Gana, Garo, Gonsomon, Idahan, Kadazan, Kalabakan, Kavananan, Kedayan, Kimaragang, Kolobuan, Kolod, Kwijau, Okolor, Lingkabau, Liwan, Lobu, Lotud, Liba, Lundayo, Makiang, Malapi, Minokok, Murut, Naaboi, Nulu, Paitan, Paluan, Pingas, Rumanau, Rungus, Selunagi, Sembakung, Serudung, Sinambu, Sinandapak, Sinorupu, Sonsogon, Sukang, Sukpan, Sundayo, Sungai, Tagalas, Tagalong, Tagol, Talantang, Tangara, Tatana, Tidung, Timugon, Tinagas, Tindal, Tobilung, Tolinting, Tombonuo, Tuhawan, Tutung, Brunei, Bajau, Balangingi/Balaguingui, Cocos, Iranun, Cagayan dan Suluk. Hasil daripada 72 kaum/suku kaum penduduk peribumi ini, Sabah

terserlah sebagai sebuah negeri yang unik, khususnya apabila penduduknya mengamalkan pelbagai bahasa, kebudayaan, kepercayaan dan agama (Mat Zin Mat Kib, 2011).

Kaum Murut Tahol juga mempunyai kebudayaan, kepercayaan, adat resam, agama, sistem politik, kawasan petempatan dan warisan seni yang tersendiri (Abd Hakim Mohad *et al.*, 2016; Normadiyah Nassir *et al.*, 2017). Menurut statistik yang dikeluarkan oleh Jabatan Perangkaan Malaysia pada tahun 2010, taburan penduduk etnik Murut mencatatkan penganut agama Kristian, iaitu seramai 82,105 orang (80.2 peratus), diikuti penganut agama Islam seramai 18,473 orang (18.0 peratus). Kemudian, Buddha seramai 96 orang (0.2 peratus), Hindu seramai dua orang (0.002 peratus), Konfusianisme/Tao dan agama tradisi lain orang Cina seramai seorang (0.001 peratus), lain-lain agama seramai 15 orang (0.01 peratus), tiada agama seramai 297 orang (0.3 peratus) dan tidak diketahui agama anutan adalah seramai 1,304 orang (1.3 peratus) (Jabatan Perangkaan Malaysia, 2010). Melalui statistik yang dikeluarkan oleh Jabatan Perangkaan Malaysia ini, jelas menunjukkan bahawa jumlah masyarakat Murut yang beragama Islam adalah minoriti berbanding mereka yang beragama Kristian (Abd Hadi Borham *et al.*, 2016), sekali gus menjadikan agama Kristian adalah agama yang paling dominan bagi etnik Murut di Sabah berbanding beberapa agama yang lain.

Jadual 1 Jumlah etnik Murut mengikut agama di Sabah

Bil	Agama	Jumlah
1.	Islam	18,473
2.	Kristian	82,105
3.	Buddha	196
4.	Hindu	2
5.	Konfusianisme/Tao/agama tradisi orang lain Cina	1
6.	Lain-lain agama	15
7.	Tiada agama	297
8.	Tidak diketahui	1,304
Jumlah keseluruhan		102,393

Sumber: Jabatan Perangkaan Malaysia (2010)

Konsep Adat

Adat ialah peraturan yang telah diamalkan secara turun-temurun dalam sesuatu masyarakat sehingga menjadi hukum dan peraturan yang harus dipatuhi (Noresah Baharom *et al.*, 2005). Ia juga berkait rapat dengan sistem kepercayaan (Soerjono Soekanto, 1983). Dari sudut antropologinya, adat merupakan suatu bentuk tingkah laku dan cara manusia berfikir yang telah wujud dan diamalkan sebegitu lama sehingga dianggap sebagai tradisi. Termasuk dalam konsep ini ialah cara hidup seharian dan pola budaya yang jelas melalui kekerapan amalannya. Selain itu, adat juga diertikan sebagai satu ragam tingkah laku secara tradisinya telah diselaraskan ke atas anggota sesuatu komuniti. Sebelum sesuatu tingkah laku itu menjadi adat dan tradisi, tingkah laku tersebut mestilah diperaku, diamalkan dan seterusnya diperturunkan kepada generasi-generasi berikutnya. Ada kalanya, penerimaan sesuatu amalan itu diperteguhkan lagi dengan hukum adat. Hal ini demikian kerana mereka yang melanggar adat akan didenda (Norazit Selat, 1993).

Perkataan adat yang digunakan dalam bahasa Melayu berasal daripada bahasa Arab, iaitu '*adah*' atau '*urf*' (Othman Ishak, 1981). Mengikut pengertian bahasa Arab, '*adah*' ialah perkara yang menjadi kebiasaan bagi orang atau segolongan manusia (al-Zuhayli, 1998) dan mematuhi dalam urusan kehidupan harian sehingga sehati dengan mereka serta menjadi suatu perkara yang lumrah (Abu Sunnah, 2004). Para ulama juga telah menerima adat atau '*urf*' sebagai salah satu sumber pembinaan hukum yang tidak dinaskan, asas bagi mentarjihkan sebahagian pendapat ulama dan asas pada mentafsirkan peristiwa dan kes-kes yang berlaku dan sebagai penyelesaian beberapa masalah dan pertikaian (Md Saleh Haji Md, 2000). Walau bagaimanapun, adat atau kelaziman berkenaan mestilah tidak bertentangan dengan nas syarak atau prinsip umum dalam Islam. Adat yang tidak bertentangan diterima syarak (sahih) dan boleh diamalkan. Sekiranya bertentangan, ia mestilah diabaikan. Menurut para ulama, adat seperti itu termasuk dalam kategori '*fasid*', iaitu kelaziman buruk yang tidak diterima dan diperakui syarak (Mahmood Zuhdi, 2006; Syamsul Azizul *et al.*, 2019).

Menurut Orang Kaya-kaya (OKK) Sayau bin Tangkap @ Mohd Sayuti Abdullah (2015), sesuatu perbuatan ataupun tingkah laku masyarakat Murut Tahol itu akan menjadi adat sekiranya perbuatan tersebut telah wujud dan diamalkan selama empat keturunan. Sekiranya perbuatan tersebut diamalkan kurang daripada empat keturunan, maka perbuatan itu tidak dianggap sebagai adat. Beliau menegaskan bahawa adat ini amat penting sebagai satu perisai untuk menjaga maruah bangsa sesuatu kaum itu. Justeru, adat-adat ini tidak boleh dilanggar dan dihapuskan tanpa sebab yang munasabah kerana dikhuatiri malapetaka ataupun sesuatu yang buruk akan berlaku dalam masyarakat itu.

Bentuk Perkahwinan Masyarakat Murut Tahol

Menurut Ketua Anak Negeri (KAN) Asri bin Ullah (2015), terdapat tiga bentuk perkahwinan masyarakat Murut Tahol di daerah Nabawan iaitu perkahwinan yang berorientasikan adat istiadat (*berian*¹ lama), *berian* baharu berjumlah RM11,000.00 dan perkahwinan yang berorientasikan anutan agama masing-masing. Namun begitu, pengkaji berpendapat hanya terdapat dua bentuk perkahwinan sahaja iaitu perkahwinan yang berorientasikan agama dan perkahwinan yang berorientasikan adat. Hal ini disebabkan pelaksanaan perkahwinan *berian* baharu berjumlah RM11,000.00 adalah hampir sama dengan perkahwinan berorientasikan adat. Namun, pelaksanaannya lebih ringkas berbanding perkahwinan berorientasikan adat. Menurut beliau, setiap pasangan yang hendak berkahwin berhak memilih bentuk perkahwinan yang diinginkannya dengan syarat ia mendapat persetujuan daripada keluarga kedua belah pihak. Pihak Mahkamah Anak Negeri tidak menghalang sekiranya terdapat orang Murut Tahol yang beragama Islam memilih perkahwinan yang berorientasikan adat kerana pemilihan tersebut merupakan keputusan bersama yang dibuat oleh kedua pihak yang menghendaki perkara sedemikian.

OKK Sayau bin Tangkap @ Mohd Sayuti bin Abdullah (2015) juga mengatakan bahawa segala perkara yang berkaitan dengan prosedur perkahwinan berorientasikan syariat diuruskan sepenuhnya oleh pegawai-

¹ *Berian* disebut juga sebagai *barian* atau *pulut* yang bermaksud hantaran kahwin. *Berian* dalam masyarakat ini terdiri daripada wang tunai, barang kemas, gong, tajau dan lain-lain.

pegawai agama di Jabatan Hal Ehwal Agama Islam Negeri Sabah (JHEAINS) daerah Nabawan. Pihak Mahkamah Anak Negeri tidak berhak campur tangan dalam urusan perkahwinan ini. Begitu juga sebaliknya, dalam perkahwinan yang berorientasikan adat, hanya Ahli-ahli Jawatankuasa Mahkamah Anak Negeri sahaja yang berkuasa mengatur dan mengurus perkahwinan tersebut. Namun begitu, terdapat juga kalangan anggota masyarakat Murut Tahol yang beragama Islam di daerah Nabawan memilih perkahwinan berorientasikan adat walaupun setelah dinasihati agar memilih perkahwinan yang berlandaskan syariat Islam.

Faktor Pemilihan Perkahwinan Berorientasikan Adat

Perkahwinan yang berorientasikan adat masih menjadi pilihan bagi segelintir orang Murut Tahol yang beragama Islam di daerah Nabawan, Sabah. Antara faktor yang dikenal pasti adalah;

Dominasi Keluarga bukan Islam dalam Penetapan Keputusan Perkahwinan

Situasi ini biasanya berlaku apabila seseorang itu beragama Islam dan majoriti ahli keluarganya bukan beragama Islam. Hal ini menyebabkan seseorang itu terpaksa akur akan keputusan yang dibuat oleh ahli keluarganya yang bukan beragama Islam, terutamanya hal-hal yang berkaitan dengan perkahwinan. Hal ini demikian pada kebiasaannya ahli keluarga inilah yang banyak membantu dalam persiapan perkahwinannya seperti penyediaan *berian* (Asri bin Ullah, 2015).

Kehendak Pasangan itu Sendiri

Kehendak pasangan merupakan salah satu faktor pemilihan perkahwinan berorientasikan adat. Hal ini disebabkan sebuah perkahwinan itu tidak akan berlangsung melainkan termeterainya persetujuan bakal pengantin berkaitan corak atau bentuk perkahwinan yang dikehendaki. Selain itu, terdapat juga pasangan yang cuba mengelak atau lari daripada perkahwinan yang berlandaskan syariat dengan alasan prosedur perkahwinannya yang rumit, tidak tahu melafazkan *sighah ijab qabul* dan sebagainya (Sayau bin Tangkap, 2015).

Pegangan Kuat dengan Adat Tradisi

Majoriti masyarakat Murut Tahol yang beragama Islam di daerah ini masih berpegang teguh dengan adat tradisi yang diwarisi daripada nenek moyang mereka sejak turun-temurun. Bagi masyarakat ini, adat merupakan panduan hidup yang perlu dipatuhi kerana ia boleh mendatangkan kebahagiaan kepada mereka dan seterusnya pada generasi yang akan datang. Pada masa yang sama, mereka juga beranggapan orang yang melanggar sesuatu adat itu kemungkinan besar akan ditimpa musibah dan malapetaka. Justeru, untuk mengelakkan musibah berlaku, maka sesuatu adat itu perlu dikekalkan dan diamalkan (Maning bin Ambikin, 2015).

Sikap Toleransi yang Berlebihan

Sikap toleransi masyarakat Murut Tahol yang beragama Islam yang juga merupakan golongan minoriti di daerah ini terhadap golongan majoriti (Murut Tahol bukan Islam) adalah cukup tinggi. Toleransi yang berlebihan ini dapat dilihat apabila golongan ini menuruti kehendak yang diutarakan oleh golongan majoriti dengan mudah terutamanya dalam hal perkahwinan, iaitu dengan memilih perkahwinan berorientasikan adat. Hal ini disebabkan hubungan atau ikatan persaudaraan itu sudah terlalu rapat, maka golongan minoriti seakan-akan tidak peduli dan merasakan tidak ada keperluan untuk membantah keputusan golongan majoriti. Tambahan pula, bagi golongan ini, secara peribadinya menganggap perkara itu biasa sahaja (Maning bin Ambikin, 2015).

Kurang Pengetahuan tentang Sistem Perkahwinan Islam

Tidak dinafikan, kurangnya pengetahuan tentang sistem perkahwinan dalam Islam juga merupakan salah satu faktor masyarakat Murut Tahol yang beragama Islam memilih perkahwinan berorientasikan adat. Dalam majlis

perkahwinan masyarakat Murut Tahol seperti *pakalangan*², *limpuhu*³, *bului*⁴ dan *tinauh*⁵, terdapat beberapa elemen adat yang bertentangan dengan syariat Islam. Contohnya, budaya minum *tapai*⁶ dan pergaulan bebas antara lelaki dan perempuan (Buntung bin Mansang, 2015).

Adat Perkahwinan Masyarakat Murut Tahol

Adat perkahwinan tradisional Murut Tahol adalah kompleks dan pelbagai. Dalam perkahwinan tradisional ini, terdapat tiga fasa yang perlu dilalui oleh pengantin lelaki dan perempuan, iaitu adat istiadat sebelum, semasa dan selepas majlis perkahwinan. Dalam menelusuri fasa-fasa ini, terdapat beberapa jenis perkahwinan yang dikenal pasti dan pelaksanaan majlis-majlis ini juga bergantung kepada keputusan pengantin serta keluarga kedua-dua belah pihak, sama ada untuk memilih jenis perkahwinan tersebut ataupun tidak. Namun, dalam melaksanakan majlis perkahwinan ini, terdapat pelbagai faktor yang perlu diambil kira oleh kedua belah pihak. Antaranya ialah kemampuan kedua belah pihak sama ada pihak perempuan mahupun pihak lelaki dan juga faktor lain seperti masa dan tenaga (Sayau bin Tangkap, 2015).

² *Pakalangan* adalah salah satu majlis perkahwinan masyarakat Murut Tahol. Dalam hierarki perkahwinan masyarakat Murut Tahol, *pakalangan* terletak pada kedudukan nombor satu iaitu kedudukan yang paling rendah sebelum *limpuhu*, *bului* dan *tinauh*. Namun, sesetengah kawasan di daerah Nabawan menganggap *pakalangan* ialah *limpuhu*. Hal ini demikian kerana terdapat banyak persamaan antara *pakalangan* dan *limpuhu*. Contohnya, kedua-dua majlis ini tidak menggunakan khidmat *angkaunan* (orang tengah).

³ *Limpuhu* juga merupakan majlis perkahwinan masyarakat Murut Tahol dan nombor dua dalam hierarki perkahwinan masyarakat Murut Tahol selepas *pakalangan*. Namun, ada kalanya keluarga kedua belah pihak cenderung mengamalkan *limpuhu* tanpa *pakalangan*.

⁴ *Bului* juga lebih kurang sama seperti *limpuhu*. Namun, ia terletak di kedudukan nombor tiga iaitu selepas *limpuhu* dan kedua tertinggi sebelum *tinauh*. Biasanya, *bului* diadakan apabila keluarga pihak perempuan tidak mampu mengadakan majlis perkahwinan *tinauh*.

⁵ *Tinauh* adalah satu majlis perkahwinan yang berada di hirearki paling tinggi dalam adat perkahwinan masyarakat Murut Tahol. Ia merujuk kepada upacara menghantar *berian* bagi melunaskan sebarang baki *berian* yang telah ditetapkan pada penghantaran *berian* yang pertama.

⁶ *Tapai* ialah sejenis minuman yang memabukkan bagi masyarakat Murut Tahol. Ia biasanya diperbuat daripada beras atau ubi kayu yang diperam dalam tajau.

Terdapat empat jenis majlis perkahwinan dalam suku kaum Murut Tahol, iaitu *pakalangan*, *limpuhu*, *bului* dan *tinauh*. Biasanya, *pakalangan* akan dilalui oleh semua pengantin dan dianggap majlis wajib dalam masyarakat ini. Ia boleh juga dikatakan sebagai ‘majlis pembukaan’ (*open ceremony*) sebelum melangkah ke *limpuhu*, *bului* dan *tinauh*. Bagi *limpuhu*, *bului* dan *tinauh*, ia terpulang kepada kedua belah pihak untuk memilih majlis perkahwinan (penghantaran *berian* terakhir) yang diinginkan (Sayau bin Tangkap, 2015). Secara umumnya, terdapat beberapa elemen yang membezakan keempat-empat majlis perkahwinan ini. Lihat Jadual 2;

Jadual 2 Perbezaan antara *pakalangan*, *limpuhu*, *bului* dan *tinauh*

Elemen	<i>Pakalangan</i>	<i>Limpuhu</i>	<i>Bului</i>	<i>Tinauh</i>
Kedudukan	No.1 (paling rendah)	No.2	No.3	No.4 (paling tinggi)
<i>Angkaunan</i> ¹	X	X	√	√
<i>Sasangiang</i> ²	X	X	X	√
Bayaran <i>Panukavan</i> ³	RM100	RM100	RM150	RM200

Sumber: Analisis pengkaji

Jadual 2 menunjukkan *pakalangan* dan *limpuhu* adalah adat yang hampir sama. Tidak menghairankan sekiranya terdapat beberapa kawasan di daerah Nabawan yang menganggap *pakalangan* ialah *limpuhu*. Hal ini demikian kerana terdapat banyak persamaan dalam kedua-dua majlis ini seperti tidak menggunakan khidmat *angkaunan*, tidak mempunyai *sasangiang* dan bayaran *panukavan* sebanyak RM100.00. Bagi perkahwinan *limpuhu*, ia hampir sama dengan *bului*, cuma *limpuhu* lebih ringkas berbanding perkahwinan *bului* dan *tinauh*. Bagi perkahwinan *tinauh* pula, ia merangkumi semua adat yang dilalui dalam perkahwinan *bului* dan prosedurnya lebih rumit berbanding majlis perkahwinan yang lain (Buntung bin Mansang, 2015). *Beriannya*⁷ juga

⁷ Berikut merupakan antara senarai berian yang wajib dipenuhi oleh pihak lelaki semasa majlis perkahwinan tinauh. Antaranya ialah;

- Tajau *sampa lair* (tempayan buatan lama) - 10 hingga 30 buah.
- Ahung basi* dan *ahung tambaga* (gong besi dan gong tembaga) - 20 hingga 40 buah.
- Tajau *sampa biasa* (tempayan berukuran sederhana besar) - 50 hingga 300 buah.
- Lembu atau kerbau bernilai RM2500.00 (seekor) - tiga hingga lima ekor.
- Tapi* (kain sarung) berharga RM8.00 - 100 hingga 300 helai.

mestilah lebih tinggi daripada *pakalangan*, *limpuhu* dan juga *bului* (Akmal Hafiz Azinun, 2017).

Seperti yang disebutkan sebelum ini, terdapat tiga fasa dalam perkahwinan masyarakat Murut Tahol iaitu adat istiadat sebelum, semasa dan selepas majlis perkahwinan. Keempat-empat bentuk perkahwinan yang dilaksanakan melalui ketiga-tiga fasa berkenaan. Perkahwinan berbentuk *pakalangan* dan *limpuhu* lebih sedikit adat istiadatnya berbanding *bului* dan *tinauh*. Dalam *pakalangan* dan *limpuhu*, tiada adat menghantar *angkaunan* dan menghantar *vuyuung* untuk kali kedua ketika peringkat praperkahwinan. Semasa majlis perkahwinan pula, adat *pakilimparan* juga tidak dilakukan. Sedangkan ketika pascaperkahwinan, adat *pangulamasan* juga tidak dilakukan. Berbanding perkahwinan berbentuk *bului*, prosesnya tidak melibatkan adat *pangulamasan*. Namun bagi perkahwinan berbentuk *tinauh*, proses adatnya lebih banyak dan semua adat di dalamnya dilaksanakan. Dalam perkahwinan Murut Tahol, terdapat beberapa adat yang bercanggah dengan syariat Islam seperti *pangulamasan* (minum tapai), tunang angkat, larangan kahwin sepupu pertama hingga ketiga dan *sogit*. Jadual 3 menunjukkan perbezaan antara adat yang diamalkan dalam perkahwinan masyarakat Murut Tahol.

Jadual 3 Adat istiadat majlis perkahwinan Murut Tahol di daerah Nabawan

Peringkat	Adat	<i>Pakalangan</i>	<i>Limpuhu</i>	<i>Bului</i>	<i>Tinauh</i>
Adat sebelum majlis perkahwinan	<i>Ambalah</i> (Merisik)	√	√	√	√
	<i>Antamong</i> (Bertunang)	√	√	√	√
	<i>Amaruli ra baya</i> ⁴	√	√	√	√
	Penghantaran belanja dapur				
	i. Penetapan tarikh majlis perkahwinan	√	√	√	√
	ii. Penghantaran <i>kaunsapan</i> ⁵				
	Menghantar <i>angkaunan</i>	X	X	√	√
Menghantar <i>vuyuung</i> ⁶ untuk kali kedua	X	X	√	√	

- Kain *kinayuh* (kain ela) - 20 hingga 30 keping.
- Amas* (emas) seperti kalung, rantai, cincin dan anting-anting.
- *Bungkas* (sejenis tali pinggang wanita) - 10 hingga 20 utas.
- *Sisitan* (manik) - 50 hingga 200 utas.

Adat semasa majlis perkahwinan	<i>Antalang</i> ⁷	√	√	√	√
	Acara membuka kain ela yang menutupi barisan tajau	√	√	√	√
	<i>Panangkaran</i> ⁸	√	√	√	√
	<i>Panggulungan</i> ⁹	√	√	√	√
	Pemberian hadiah	√	√	√	√
	Acara menggantungkan <i>pupulak</i> atau <i>susukan</i> (manik)	√	√	√	√
	<i>Pakilimparan</i> ¹⁰	X	X	√	√
Adat selepas majlis perkahwinan	Acara minum <i>tapai</i> beramai-ramai	√	√	√	√
	<i>Pangulamasan</i> ¹¹	X	X	X	√

Sumber: Analisis pengkaji

DAPATAN KAJIAN

Kontradiksi antara Adat Perkahwinan Masyarakat Murut Tahol dengan Perkahwinan dalam Islam

Terdapat beberapa adat perkahwinan dalam masyarakat Murut Tahol yang bercanggah dengan Islam sama ada dari segi kaedah mahupun *sogit*⁸ yang dikenakan dalam perkahwinan itu sendiri. Antara percanggahan itu ialah *tamong pengayangan* (tunang angkat), larangan perkahwinan dengan sepupu dan *sogit*. Berikut merupakan perinciannya;

Tamong pengayangan (tunang angkat)

Tamong pengayangan ataupun dikenali sebagai tunang angkat ini merujuk kepada tindakan pihak lelaki dibenarkan untuk membawa perempuan tinggal di rumah pihak lelaki selepas majlis pertunangan dengan persetujuan perempuan dan keluarga pihak perempuan. Pertunangan jenis ini seolah-olah mengiktiraf kedua-dua tunangan ini sebagai suami isteri yang sah.

⁸ *Sogit* ialah bayaran penalti atau denda yang dikenakan ke atas penduduk yang melakukan kesalahan dengan melanggar adat dan peraturan yang telah ditetapkan. Biasanya, *sogit* yang dikenakan dalam bentuk haiwan atau tunai.

Walhal, perkahwinan yang diiktiraf oleh syarak adalah selepas berlakunya *ijab* dan *qabul*, bukannya selepas majlis pertunangan. Adat ini melibatkan perbuatan yang menghampiri kepada zina. Ia selaras dengan firman Allah SWT dalam Surah al-Isra' (17): 32;

Terjemahan: *Dan janganlah kamu mendekati zina; sesungguhnya zina itu adalah suatu perbuatan yang keji dan suatu jalan yang jahat (yang membawa kerosakan).*

Ayat di atas menunjukkan bahawa apabila Islam mengharamkan sesuatu perkara seperti zina, ia juga turut mengharamkan perkara-perkara yang mungkin membawa kepada pengharaman termasuk cara dan jalan yang membawa kepada manusia terjerumus kepada perbuatan haram tersebut. Hal ini demikian kerana perbuatan menghampiri zina seperti perbuatan khalwat boleh mendorong seseorang melakukan perbuatan zina. Secara asasnya, terdapat larangan ke atas umat Islam terhadap perbuatan berkhawat di antara lelaki dan perempuan yang bukan mahram. Ia adalah berdasarkan kepada sebuah riwayat daripada Abdullah Ibn Abbas r.a. bahawa Rasulullah SAW bersabda:

Maksudnya: *Tidak boleh untuk seorang lelaki itu berdua-duaan dengan seorang perempuan melainkan bersama-sama dengan perempuan itu mahramnya.*

(HR Muslim, no. hadis: 2480)

Daripada nas di atas jelas menunjukkan perbuatan berkhawat di antara lelaki dan perempuan yang bukan mahram adalah suatu yang dilarang. Al-Nawawi (2000) telah mensyarahkan hadis ini dan menyatakan bahawa maksud hadis ini adalah seorang lelaki itu tidak dibenarkan duduk berdua-duaan dengan seorang perempuan, melainkan bersama-sama dengan mahramnya. Sekiranya seorang lelaki ajnabi itu berkhawat bersama-sama dengan wanita *ajnabiyyah* tanpa ada pihak ketiga, maka perbuatan itu adalah haram secara sepakat menurut para ulama. Justeru, khalwat adalah pengasingan diri di tempat-tempat yang terpencil dan tersembunyi oleh lelaki dan perempuan yang tidak berkahwin atau berada berdua-duaan dalam keadaan yang sumbang di tempat-tempat yang terpencil atau tersembunyi di antara lelaki dan perempuan yang tidak bernikah (Ainul Bashirah *et al.*, 2012).

Hikmah daripada larangan ini adalah agar perkara-perkara yang boleh membawa kepada zina atau *muqaddimah* zina dapat dielakkan. Hal ini demikian kerana perbuatan khalwat itu sendiri merupakan suatu ruang yang boleh membawa kepada wujudnya fitnah. Maka berdasarkan dalil di atas, dapatlah difahami bahawa berdua-duaan di antara lelaki dan perempuan yang bukan mahram adalah suatu perbuatan yang haram lagi ditegah. Oleh itu, adat ini sudah terkeluar dari ketentuan syarak dan orang Murut Tahol yang beragama Islam adalah dilarang untuk mengamalkannya kerana ia adalah adat yang *fasid*.

Perkahwinan dengan Sepupu

Perkahwinan sepupu menjadi antara bentuk perkahwinan yang diamalkan dalam pelbagai masyarakat di dunia seperti di Timur Tengah, Afrika Utara dan Asia Selatan. Pada masa ini, ia menyumbang kepada 20 peratus jenis perkahwinan yang diamalkan oleh populasi dunia (Bener & Mohammad, 2017). Ia menjadi polemik tiap agama dan budaya dalam membenarkan atau melarangnya (Shaw & Raz, 2015). Selain itu, dari aspek perubatan, perkahwinan dalam bentuk ini berpotensi menyebabkan anak-anak yang bakal dilahirkan mewarisi penyakit keturunan dan mental (Bittles & Black, 2010; Teeuw *et al.*, 2014). Dalam adat perkahwinan masyarakat Murut Tahol, perkahwinan dengan sepupu pertama, kedua dan ketiga adalah dilarang sama sekali dan hanya akan dibenarkan berkahwin setelah dibayar *sogit* (Sayau bin Tangkap, 2015). Biasanya, hubungan kekeluargaan paling dekat yang dibolehkan dan tidak dikenakan *sogit* dalam masyarakat Murut Tahol ialah sepupu keempat (Hamdan Mohammed, 1974; Sayau bin Tangkap, 2015). Sekiranya adat ini dilanggar, lelaki dan perempuan tersebut akan dikenakan *sogit* dengan membayar 1 ekor kerbau dan penalti sebanyak RM1,000.00 setiap seorang untuk menebus perbuatan yang dilarang kerana dikhuatiri musibah atau malapetaka buruk akan berlaku terhadap keluarga lelaki mahupun keluarga perempuan (Yaampat bin Sampugon, 2015).

Berbeza dengan adat Murut Tahol, Islam membenarkan perkahwinan dengan sepupu. Firman Allah SWT dalam Surah al-Ahzab (33): 50:

Terjemahan: “Wahai Nabi, sesungguhnya Kami telah halalkan bagimu isteri-isterimu yang engkau berikan mas kahwinnya, dan

hamba-hamba perempuan yang engkau miliki dari apa yang telah dikurniakan Allah kepadamu sebagai tawanan perang; dan (Kami telah halalkan bagimu berkahwin dengan sepupu-sepupumu, iaitu): anak-anak perempuan bapa saudaramu (dari sebelah bapa) serta anak-anak perempuan emak saudaramu (dari sebelah bapa), dan anak-anak perempuan bapa saudaramu (dari sebelah ibu) serta anak-anak perempuan emak saudaramu (dari sebelah ibu) yang telah berhijrah bersama-sama denganmu”.

Ayat di atas jelas menunjukkan bahawa perkahwinan dengan sepupu dibenarkan syarak kerana tidak ada nas al-Quran ataupun hadis yang mengharamkannya. Malah, Rasulullah SAW sendiri berkahwin dengan sepupunya, Zainab binti Jahsy (‘Abd al-Karim Zaydan, 1993). Bahkan, kepercayaan terhadap malapetaka yang bakal berlaku juga adalah menyimpang daripada akidah Islam. Sepatutnya, orang Islam mesti percaya hanya Allah SWT sahaja yang menentukan dan menurunkan hukuman dan bukannya kuasa lain. Setiap qada dan qadar yang ditentukan oleh Allah hendaklah diterima dengan hati yang reda. Tegasnya, perkahwinan dengan sepupu pertama, kedua dan ketiga tidak dilarang dalam Islam dan ia boleh dilakukan oleh orang Murut Tahol beragama Islam.

Sogit

Setiap kumpulan masyarakat mempunyai undang-undang atau peraturan-peraturannya yang tersendiri. Dalam masyarakat Murut Tahol, pelanggaran terhadap adat ini akan dikenakan *sogit*. *Sogit* adalah amalan memberikan binatang ternakan bagi menggelakkan berlakunya malapetaka akibat perbuatan pelanggaran adat menjadi satu identiti kepada Mahkamah Anak Negeri Sabah (Pg Ismail *et al.*, 2018). Biasanya, pelanggaran adat ini melibatkan *sogit* dengan seekor babi atau lembu sebagai suatu permohonan untuk mengelakkan bala ataupun malapetaka ke atas pelakunya dan satu cara untuk bertaubat untuk tidak melakukan perbuatan itu. Setiap hukuman yang dikenakan adalah berlandaskan peraturan-peraturan yang telah ditetapkan oleh adat mereka (Sayau bin Tangkap, 2015). Sedangkan, kepercayaan tentang kuasa lain selain daripada Allah yang berkuasa dan boleh mendatangkan keburukan boleh menjerumuskan penganut Islam dalam kancan syirik. Jelas larangan ini dalam firman Allah SWT dalam Surah al-A‘raf (7): 33:

Terjemahan: Katakanlah: “Sesungguhnya Tuhanku hanya mengharamkan perbuatan-perbuatan yang keji, sama ada yang nyata atau yang tersembunyi; dan perbuatan dosa; dan perbuatan menceroboh dengan tidak ada alasan yang benar; dan (diharamkan-Nya) kamu mempersekutukan sesuatu dengan Allah sedang Allah tidak menurunkan sebarang bukti (yang membenarkannya); dan (diharamkan-Nya) kamu memperkatakan terhadap Allah sesuatu yang kamu tidak mengetahuinya.”

Daripada keterangan ayat al-Quran di atas jelas membuktikan bahawa amalan membayar *sogit* adalah bertentangan dengan hukum-hukum Allah SWT jika disandarkan dengan permohonan doa dan bertaubat selain memohon ampun daripada Allah SWT. Penebusan *sogit* dengan ‘niat’ tersebut dianggap mensyirikkan Allah SWT. Rasulullah SAW melarang tujuh perkara yang dianggap sebagai dosa besar yang boleh merosak dan menghancurkan seseorang. Salah satunya adalah syirik kepada Allah. Nabi Muhammad SAW bersabda:

“Jauhilah olehmu tujuh perkara yang mencelakakan! Sahabat bertanya: Apakah itu ya Rasulullah? Baginda menjawab: Menyekutukan Allah, menyihir atau percaya kepadanya, membunuh jiwa yang dilarang kecuali dengan hak, makan harta anak yatim, makan atau menjalankan riba, lari dari medan pertempuran dan menuduh wanita-wanita mukmin yang memelihara kehormatannya”. (HR al-Bukhari, no. hadis: 2766)

Namun begitu, sekiranya denda ini dianggap sebagai hukuman biasa dan tidak disandarkan kepada kepercayaan lain selain Allah SWT, ia adalah dibenarkan dengan menggunakan ‘tebusan’ atau membayar pampasan yang diharuskan dalam Islam. Justeru, orang Murut Tahol yang beragama Islam perlu berhati-hati dalam keterlibatan mereka dengan amalan *sogit* kerana ia melibatkan akidah.

PENUTUP

Adat memainkan peranan penting dalam mengatur ketertiban hidup bermasyarakat. Namun, Islam sebagai panduan yang komprehensif turut mempunyai peranan signifikan dalam mensinergikan antara ajarannya yang ideal dan juga realiti masyarakat. Segala adat yang bersifat sah akan dikekalkan, manakala adat yang fasid akan dimurnikan agar dapat

dilestarikan dalam kehidupan masyarakat setempat. Daripada analisis yang dijalankan, didapati bahawa terdapat kontradiksi antara adat perkahwinan masyarakat Murut Tahol dengan syariat Islam. Antaranya adalah dalam *tunang pengayangan* (tunang angkat), perkahwinan dengan sepupu dan *sogit*. Pada hari ini, masih terdapat sebilangan anggota masyarakat Murut Tahol Islam yang masih memilih perkahwinan yang berorientasikan adat berbanding perkahwinan yang berorientasikan syariat. Justeru, mereka sewajarnya berhati-hati dan memilih amalan yang bersesuaian dengan syariat Islam sahaja untuk diamalkan, manakala adat-adat yang bertentangan dengan syariat Islam wajib ditinggalkan.

RUJUKAN

- ‘Abd al-Karim Zaydan. (1993). *Al-Mufasssal Fi Ahkam al-Mar’ah wa al-Bayt al-Muslim Fi al-Shari’ah al-Islamiah*. Beirut: Mu’assasah al-Risalah.
- Abd Hadi Borham, Wahyu Hidayat Abdullah, Mohamad Marzuqi Abdul Rahim & Muhammad Akramin Kamaruzaman. (2016). Metod dakwah Mohd Fadli Yusof dalam pengislaman suku kaum masyarakat Murut di pedalaman Sabah. *Al-Hikmah*, 8(2), 60–80.
- Abd Hakim Mohad, Sarjit S Gill, A. T. Talib & Puvaneswaran Kunasekaran. (2016). The Murut Tahol culture in Sabah: The historical journey and challenges. *Asian Culture and History*, 8(2), 106–114.
- Abū Sunnah, Ahmad Fahmī. (2004). *Al-‘Urf wa Al-‘Ādah fi Ra’yī Al-Fuqahā’*. Mesir: Dar Al-Başā’ir.
- Ainul Bashirah Bt Ismail, Zuliza Bt Mohd Kusrin & Mat Noor Mat Zain. (2012). Kesalahan khalwat dan perbuatan tidak sopan dan hukumannya menurut Islam. *Jurnal Hadhari*, 4 (2), 65–88.
- Akmal Hafiz bin Azinun. (2017). Israf dalam profesi adat istiadat pernikahan di Desa Fontas, Daerah Nabawan, Sabah: Studi Analisis Surah an-Nisa’ ayat 24–25. (Skripsi, Fakultas Ushuluddin dan Studi Islam, Universitas Islam Negeri Sumatera Utara, Medan, Indonesia.
- Al-Bukhari, Muhammad Isma‘il Abu ‘Abdullah. (1999). *Sahih al-Bukhari*. Riyadh: Maktabah Dar al-Salam li Nashri wa al-Tauzi’.
- Alliston, C. (1966). *Threatened Paradise: North Borneo and its People*. London: Bristol Typesetting.
- Al-Nawawi, Muhy al-Din Abu Zakaria Yahya Sharaf. (2000). *Minhaj fi Sharh Sahih Muslim*. Jordan: Bayt al-Afkar al-Dawliyyah.
- Al-Zuhayli, Wahbah. (1998). *Usul al-Fiqh al-Islami*. c. 2, Damsyik: Dar al-Fikr.
- Appel, G.N. (1968). Social and medical anthropology in Sabah retrospect and

- prospect. *Sabah Society Journal*, 3(4), 247–286.
- Baker, M.H. (1962). *North Borneo The First Ten Years (1946–1956)*. Singapore: Malaya Publishing House Ltd.
- Bener, A. & Mohammad, R.R. (2017). Global distribution of consanguinity and their impact on complex diseases: Genetic disorders from an endogamous population. *Egyptian Journal of Medical Human Genetics*, 18(4), 315–320.
- Bittles, A. H., & Black, M. (2010). Consanguinity, human evolution and complex diseases. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 107 (Supplement 1), 1779–1786.
- Foong Kin. (2000). Social and behavioral aspects of malaria control: A study among the Murut of Sabah. Tesis PhD (Tidak diterbitkan). *Borneo Research Council Occasional Paper Number One*, USA.
- Fraenkel Jack, R., & Wallen, N. E. (1996). *How to Design and Evaluate Research*. United State of America: Mc Graw Hill Inc.
- Hamdan Mohammed. (1974). *The Pensiangan Muruts: A Brief Study of Their Kinship and Marriage Systems*. Kuala Lumpur: Universiti Malaya.
- Harris & Annete Suzanne. (1995). The impact of Christianity on power relationships and social exchanges: A case study of change among the Tagal Murut, Sabah, Malaysia, Tesis PhD (Tidak diterbitkan). Biola University, Michigan.
- Harrisson, T. (1967). Ethnological notes on the Muruts of the Sapulut River, Sabah. *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society*, 4(1), 111–129.
- Hose, C., & McDougall, W. (1912). *The Pagan tribes of Borneo*. London: Macmillan.
- Ismail Ibrahim. (2007). Murut menyusuri budaya dan kewujudan masyarakat awal di Sabah. Dlm. Mohd Sarim Mustajab & Suraya Sintang (Eds.). *Pluraliti Etnik dan Budaya di Sabah*. Kota Kinabalu: Penerbit Universiti Malaysia Sabah.
- Ismail Ibrahim. (2013). Adat dan tradisi dalam amalan ritual kematian kaum Murut. Dlm. Saidatul Nornis Mahali (Eds.). *Nilai dan Norma Masyarakat di Sabah*. Kota Kinabalu: Penerbit Universiti Malaysia Sabah.
- Jabatan Perangkaan Malaysia. (2010). Jadual 3.5: Jumlah penduduk mengikut kumpulan etnik dan agama, Sabah dan Wilayah Persekutuan Labuan. Dilayari daripada http://www.malaysiaeconomy.net/download/18072016_1.pdf pada 16 Jun 2020.
- Jacqueline Pugh-Kitingan. (2012). Murut. Dlm. Kntayya Mariappan & Paul Porodong (Eds.). *Murut dan Pelbagai Etnik Kecil Lain di Sabah*. Kuala Lumpur: Institut Terjemahan Buku Malaysia.
- Kemmis, S., & McTaggart, R. (2000). Participatory action research. In Denzin, N.K., & Lincoln, Y.S. (2nd Eds.). *Handbook of Qualitative Research* (p.597). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Langub, J. (1987). Ethnic Self-Labeling of the Murut or “Lun Bawang” of Sarawak. *Sojourn: Journal of Social Issues in Southeast Asia*, 2 (2), 289–299.

- Mahkamah Anak Negeri. (2008). *Customary Laws of The Murut Ethnic Race in The District of Nabawan/Pensiangan Sabah*, Sabah: The District Native Court Nabawan/Pensiangan.
- Mahkamah Anak Negeri. (2013). *Buku Panduan Bayaran Panukavan dan Adat Istiadat yang berkaitan dengan Limpuhu, Bului dan Tinauh*. Sabah: Mahkamah Anak Negeri Daerah Nabawan Pensiangan.
- Mahmood Zuhdi Hj. Ab. Majid. (2006). Pengaruh timbal balik antara hukum dan budaya dalam syariat Islam. Dlm. Md. Saleh Hj. Md. @ Hj. Ahmad, Abd. Karim Ali, Ridzwan Ahmad & Mohamad Zaidi Abd. Rahman (Eds.). *Hukum Islam dan Budaya Tempatan*. Jabatan Fiqh dan Usul, Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya, Kuala Lumpur.
- Mat Zin Mat Kib. (2011). Bahan cetak bahasa peribumi Sabah: Peranan dan sumbangannya dalam penyebaran agama kristian. Dlm. Mohd Sarim Mustajab (Ed.). *Warisan Budaya Sabah: Etnisiti dan Masyarakat*. Kota Kinabalu: Penerbit Universiti Malaysia Sabah.
- Mat Zin Mat Kib. (2011). Kumpulan etnik Kadazan di Sabah: Antara asas etnografi atau agenda politik. *Jurnal Pengajian Umum Asia Tenggara*, 12(1), 15–28.
- Md. Saleh Haji Md. @ Haji Ahmad. (2000). Urf dan adat semasa di Malaysia sebagai asas penentuan hukum yang tidak dinaskan. Dlm. Paizah Hj. Ismail & Ridzwan Ahmad (Eds.). *Fiqh Malaysia Ke Arah Pembinaan Fiqh Tempatan yang Terkini*. Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya, Kuala Lumpur.
- Merriam, S. B. (2009). *Qualitative Research: A Guide to Design and Implementation*. USA: Jossey-Bass Publishers.
- Mohd Noor bin Abdullah. (1976). *Kemasukan Sabah dan Sarawak ke dalam Persekutuan Malaysia (Dari Segi Perlembangan Malaysia)*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Needham, R. (1953). A note on some North Borneo kinship terminologies. *Journal of the Malayan Branch Royal Society*, 26(1), 353–354.
- Norzait Selat. (1993). *Konsep Asas Antropologi*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Noresah Baharom et al. (Eds.). (2007). *Kamus Dewan Edisi Keempat*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Normadiah Nassir, Low Kok On, Ismail Ibrahim & Supyan Hussin. (2017). Unsur kepercayaan dan kearifan tempatan dalam memorat perubahan tradisional etnik Murut Tahol di Sabah. *Kemanusiaan*, 24(2), 59–88.
- Othman Ishak (1981). *Fatwa dalam Perundangan Islam*. Kuala Lumpur: Penerbit Fajar Bakti Sdn. Bhd.
- Pg Musa, P. I., Ismail, S. Z., & Abdul Rahman, N. (2018). Amalan *Sogit* ke atas Anak Negeri Sabah beragama Islam di Mahkamah Anak Negeri: Kajian dari perspektif hukum. *Jurnal Islam dan Masyarakat Kontemporari*, 19, 1–17.
- Prentice, D.J. (1965). Form and Function in the Verbs of Sabah Murut: A Preliminary Analysis. *Oceanic Linguistics*, 4(1), 127–156.

- Rutter, O. (1929). *The Pagan of North Borneo*. London: Hutchinson.
- Shaw, A. & Raz, A.E. (2015). *Cousin Marriages: Between Tradition, Genetic Risk and Cultural Change*, New York: Berghahn Books.
- Soerjono Soekanto. (1983). *Hukum Adat Indonesia*. Jakarta: PT Raja Grafindo Persada.
- Spitzack, John. A. (1984). The Murutic language family. In King J. K., & King J. W. (Eds.). *Languages of Sabah: A survey report*. Canberra: The Australian National University.
- Syamsul Azizul Marinsah, Mohd Nur Hidayat Hasbollah Hajimin & Mohd Anuar Ramli. (2019). Unsur kearifan tempatan dalam adat kematian masyarakat Bajau di Sabah: Analisis dari perspektif hukum Islam. *MANU: Jurnal Pusat Penataran Ilmu dan Bahasa*, 29, 51–69.
- Teeuw, M., Loukili, G., Bartels, E., *et al.* (2014). Consanguineous marriage and reproductive risk: Attitudes and understanding of ethnic groups practising consanguinity in western society. *Eur J Hum Genet*, 22, 452–457.
- Whelan, F.G. (1970). *A History of Sabah*. Kuala Lumpur: Macmillan.
- Zaini Mohd Isa. (1969). *Kebudayaan dan Adat Resam Kadazan dan Murut*. Kelantan: Pustaka Aman Press.

Temu bual

- Asri bin Ullah, (Ketua Anak Negeri Nabawan), pada 2 November 2015, bertempat di Mahkamah Anak Negeri Nabawan.
- Buntung bin Mansang, (Orang Tua masyarakat Murut Tahol Daerah Kecil Pagalungan), pada 1 November 2015, bertempat di Taman Bersatu, Keningau.
- Maning @ Suhailin bin Ambikin @ Arshad, pada 2 November 2015, bertempat di Restoran Kenyalang, Daerah Nabawan, Sabah.
- Sayau bin Tangkap @ Mohd Sayuti bin Abdullah, (Orang Kaya-Kaya dan Ketua Daerah Nabawan merangkap Ketua Mahkamah Anak Negeri Nabawan), pada 2 November 2015 bertempat di Mahkamah Anak Negeri Nabawan.
- Yaampat bin Sampugon @ Zainuddin bin Tahol, (Ketua Anak Negeri Mukim Pensiangan, Daerah Nabawan), pada 6 November 2015, bertempat di Mahkamah Anak Negeri, Daerah Nabawan, Sabah.

